

УДК 94.061.2:355.322(477.75-21)«1917»

DOI: 10.30840/2413-7065.1(86).2023.272784

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧОРНОМОРСЬКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ В МІСТІ СЕВАСТОПОЛІ У 1917 РОЦІ

Антон БОЖУК*orcid.org/0000-0002-8247-1257*

кандидат філологічних наук,

старший науковий співробітник відділу історичних студій НДІУ

Анотація. Це дослідження, присвячене діяльності Чорноморської Української Громади в місті Севастополі, є спробою з'ясувати та впорядкувати хронологію і фактологію діяльності однієї з провідних організацій військово-цивільного українського руху в Севастополі у 1917 році. Принагідно подаються маловідомі дані персоналії, пов'язаних із зазначеною організацією та тогочасними подіями. У дослідженні використані відомості української преси вказаного періоду та мемуарів учасників і очевидців подій. Зазначається, що основою організації став нелегальний гурток «Кобзар», який діяв у Севастополі у 1900–1917 рр. і був сформований переважно з офіцерів Чорноморського флоту та представників інтелігенції, зокрема освітян. Зміна організаційної форми була спричинена революційними подіями у російській імперії в березні 1917 року та настанням нової фази українського національно-визвольного руху. Найбільшу кількість членів громади, що виконувала роль координаційного центру для українських формувань на кораблях та у берегових частинах Чорноморського флоту, склали офіцери та моряки, однак організація також мала на меті проведення передусім освітньої праці з метою освідомлення мас, продовжуючи справу гуртка «Кобзар». Носіями ідеї українізації армії та флоту на початку діяльності громади були переважно нечисленні представники молоді, що згодом сформували опозицію до старших членів громади, однак діяли у конструктивному напрямку; згодом громада ухвалила резолюцію з закликом до українізації Чорноморського флоту. Також Чорноморська Українська Громада в місті Севастополі налагоджувала зв'язки з представниками української влади з метою спільної координації дій. Організація припинила свою основну діяльність орієнтовно наприкінці 1917 року з огляду на червоний терор у Севастополі, однак приблизно у 1920-ті роки у Чехословацькій Республіці була сформована організація «Спілка членів Чорноморської Української Громади міста Севастополя на еміграції».

Ключові слова: Чорноморська Українська Громада в місті Севастополі; Українські національно-визвольні змагання; український національно-визвольний рух; Севастополь; Чорноморський флот.

ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES OF THE BLACK SEA UKRAINIAN COMMUNITY IN THE CITY OF SEVASTOPOL IN 1917

Anton BOZHUK*Candidate of Philological Sciences, senior research fellow of the Department of Historical and Legal, Theoretical and Methodological Problems of Ukrainian Studies of RIUS*

Annotation. This study, dedicated to the activities of the Black Sea Ukrainian Community of the city of Sevastopol, is an attempt to find out and organize the chronology and factology of the activities of one of the leading organizations of the military-civilian Ukrainian movement in Sevastopol in 1917.

Occasionally, little-known data on personalities associated with the specified organization and contemporary events is provided. In the research data from the Ukrainian press for the specified period

© Божук А.

and the memoirs of participants and eyewitnesses of the events were used. It is noted that the basis of the organization was the illegal circle "Kobzar", which operated in Sevastopol in 1900–1917 and was formed mainly from officers of the Black Sea Fleet and representatives of the intelligentsia, in particular, educators. The change in the organizational form was caused by the revolutionary events in the Russian Empire in March 1917 and the onset of a new phase of the Ukrainian national liberation movement. The largest number of members of the community, which acted as a coordination center for Ukrainian formations on ships and in coastal parts of the Black Sea Fleet, were officers and sailors, but the organization also aimed primarily at educational work with the aim of raising awareness among the masses, continuing the work of the "Kobzar" circle. At the beginning of the community activity, the bearers of the idea of Ukrainianization of the army and navy were mainly a few representatives of the youth, who later formed an opposition to the older members of the community but acted in a constructive direction; later, the community adopted a resolution calling for the Ukrainianization of the Black Sea Fleet. Also, the Black Sea Ukrainian community of the city of Sevastopol established contacts with representatives of the Ukrainian authorities for the purpose of joint coordination of actions. The organization stopped its main activities approximately at the end of 1917 due to the Red Terror in Sevastopol, but approximately in the 1920s, "The Union of Members of the Black Sea Ukrainian Community of the City of Sevastopol in Emigration" was formed in the Czechoslovak Republic.

Keywords: Black Sea Ukrainian Community of the city of Sevastopol; Ukrainian national liberation struggles; Ukrainian national liberation movement; Sevastopol; Black Sea Fleet.

Постановка проблеми. Події першої революції у російській імперії у 1905 році стали точкою відліку національного пробудження пригноблених народів, у тому числі українців – як на етнографічних українських територіях, так і на теренах, де українці становили порівняно невелику частку населення, в тому числі на Кримському півострові. Зокрема, у Севастополі у 1905 році посилилася культурно-просвітницька діяльність нечисленного (в різні періоди – від 8 до 20 членів) підпільного гуртка «Кобзар», який до того існував у місті майже 5 років зусиллями національно свідомих освітян та службовців Чорноморського флоту (далі – ЧФ), проте його активність через адміністративний тиск мала перерви з різним інтервалом, а з початком Першої світової війни у 1914 році була фактично припинена, як і діяльність практично всіх українських громадських організацій на територіях, зайнятих російською імперією. Після чергової революції, що відбулася у березні 1917

року, український національний рух у Севастополі вийшов з підпілля: на кораблях та у наземних частинах ЧФ, а також у гарнізоні та фортеці розпочалося «самочинне» формування українських гуртків та їхніх рад. На той час українці становили 65% від загальної кількості військовослужбовців ЧФ і потребували координаційного центру. З урахуванням потреб часу члени гуртка «Кобзар» за підтримки активних військових та цивільних громадян сформували Чорноморську Українську Громаду в місті Севастополі (далі – ЧУГС; подано варіант назви організації, зафіксований у документах і офіційних сповіщеннях), майже у повному складі увійшовши до її Ради. З часом ЧУГС стала однією з провідних організацій військово-цивільного українського руху на Кримському півострові на початку Українських національно-визвольних змагань. Крім звичної культурно-просвітницької роботи серед військовослужбовців та цивільних мешканців Севастополя, яку

проводив гурток «Кобзар», ЧУГС сприяла українізації армії та флоту і виступила з підтримкою, в тому числі збройною, органів національного самоврядування українського народу (зокрема, УЦР), а з проголошенням УНР – органів державної влади.

Актуальність пропонованого дослідження полягає в необхідності висвітлення основних етапів становлення та діяльності ЧУГС, оскільки системні комплексні праці на цю тему наразі практично відсутні. Доволі часто у побіжних згадках про організацію, наявних в історичних розвідках за минулі роки, можна натрапити на неточності різного характеру (фактологічні, хронологічні тощо) – зокрема, на використання розбіжних варіантів назви ЧУГС, що стає причиною різночитань і стається через брак або відсутність систематизації наявних даних.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Певні аспекти і результати діяльності ЧУГС згадуються в історичних працях Т. Бикової, П. Гай-Нижника, С. Громенка, С. Губського, А. Іванця, В. Сергійчука, Ф. Проданюка, Я. Тинченка, С. Цалика та ін., присвячених подіям на Кримському півострові у революційний період 1917–1921 рр. Однією з праць, у якій найповніше висвітлено історію ЧУГС, можна назвати монографію І. Гриценка «Український Державний Флот в 1917–1919 рр.: історія його становлення, військово-політичної боротьби та занепаду» (2015), однак зазначена частина викладу не позбавлена згаданих вище фактологічних і хронологічних неточностей.

Мета і завдання статті. Презентоване дослідження є спробою з'ясування і впорядкування хронології та фактології діяльності ЧУГС. В опрацюванні даних

тогочасної преси і мемуарів учасників та очевидців подій (Л. Биковського, М. Михайлика, В. Савченка-Більського, Я. Христича, С. Шрамченка) вважаємо за доцільне використовувати компаративний підхід. Основні методи дослідження – історико-порівняльний та історико-системний.

Виклад основного матеріалу. Беззаперечним є той факт, що основою організаційної структури ЧУГС став гурток української інтелігенції «Кобзар», який підпільно діяв у Севастополі з 1900 до 1917 р. у різні періоди та з різними інтервалами перерв, спричинених адміністративним тиском. Дотепер актуальною є також проблема хронології та фактології діяльності цього гуртка, якій присвячена одна з наших попередніх розвідок [2]. У своїх спогадах колишній член ЧУГС і її очільник на певному етапі Яким Христич заявляв, що в березні 1917 р. гурток «Кобзар» «був перейменованим на Севастопольську українську чорноморську громаду», яка стала центральною координаційною організацією українського руху на ЧФ [36, с. 138] – однак процес реструктуризації «Кобзаря» та формування на його базі організації-наступниці передбачав комплекс дій, який не міг обмежитися самим лише перейменуванням.

У праці Володимира Сергійчука «Український Крим» зазначається, що гурток «Кобзар», «до якого входили переважно офіцери», у 1917 р. після Лютневої революції «вийшов з підпілля», у березні «організував перші збори українських моряків, на яких було створено Севастопольську Українську громаду», а з кінця березня «почала діяти Чорноморська громада, більшість якої становили українські есери». На других

зборах на початку квітня 1917 р. було обрано Раду Української Чорноморської Громади, яку очолив голова «Кобзаря» В'ячеслав Лащенко; на цьому ж зібранні «проголосували за оголошення Росії демократичною республікою, за автономію України, українізацію церкви, суду, школи, армії» [5, с. 63].

Хронологічного уточнення потребують початок і періодизація діяльності ЧУГС. Так, відомо, що 15 (2) квітня 1917 р. видання «Крымский вестник» опублікувало звернення «До Українців м. Севастополя» за підписами членів гуртка «Кобзар» – освітян В'ячеслава Лащенко, що був засновником і багаторічним очільником організації, Івана Лихоноса та Миколи Коломійця, які запрошували членів гуртка, «застиглого під лютими морозами», та інших охочих українців міста на установчі збори для обміркування нового статуту української громади Севастополя та призначення дати загального зібрання всіх її членів, що мали відбутися увечері 17 (4) квітня, задля чого планувалася публікація окремого сповіщення в «Крымском вестнике». У зазначену дату у «залі старого жандармського управління коло градоначальства» зібралася понад 500 осіб; через брак простору збори довелося перенести до жіночої гімназії на Пушкінській вулиці, в якій викладав В'ячеслав Лащенко. Після обрання складу тимчасової ради української громади Севастополя для обміркування статуту було ухвалено «на завше» надати їй назву «Чорноморська Українська Громада в м. Севастополі», уживання якої ми дотримуємося в цій праці. Також було прийнято рішення привітати учасників Всеукраїнського національного конгресу, що відбувся в Києві 19–21 квітня

1917 р. (вітальну телеграму від ЧУГС було отримано під час роботи конгресу [23]), від голови ради та всієї громади, проте так само одностайно було ухвалено не відправляти представника громади на конгрес «за браком часу». Додатково пролунав заклик «довести війну до повної перемоги». Зібрання закінчилося гуртовим співом Шевченкового «Заповіту» [11].

У мемуарах військового і громадського діяча Володимира Савченка-Більського стверджується, що президія гуртка «Кобзар», до якої він входив з 1910 р., у вечір дня отримання звістки про революцію зібралася на засідання для напрацювання спільної позиції щодо змін [4, с. 1376]. За спогадами Якіма Христича, новина про революційні події у Петрограді надійшла до Севастополя «неофіційно» і офіційно 8 і 12 березня 1917 р. відповідно (остання дата – день зречення імператора Ніколая II та проголошення Тимчасового уряду), тоді як преса датує анонс зібрання членів гуртка «Кобзар» і сам захід серединою квітня 1917 р. При цьому Христич вказав 15 квітня 1917 р. як дату проведення зборів делегатів українських рад екіпажів кораблів, гарнізону фортеці та військових з'єднань, які, за його даними, відбулися під головуванням В. Лащенко у приміщенні Азовсько-Донського банку і зібрали понад 200 делегатів. Після понад двогодинної промови Лащенко відбулася ділова нарада, на якій обговорювалися плани та інструкції для рад щодо їхньої діяльності на місцях. Серед іншого Христич вказував, що членів рад налічувалося близько 7000 осіб, що «складало менш ніж 10% від загальної кількості українців-моряків ЧФ» (насправді ж дещо більш ніж 10% від загальної тогочасної кількості

офіцерів та моряків ЧФ [13, с. 3772]). За даними Хриistica, на згаданих зборах було обрано і затверджено Раду ЧУГС у складі: В'ячеслав Лащенко – голова, вчитель Микола Коломієць і матрос С. (?) Пащенко – заступники голови, вчитель Іван Лихоніс – секретар, прокурор морського суду Вадим Богомолец, капітан берегової оборони Володимир Савченко-Більський, корабельний інструктор Микола Неклієвич, мічман Д. (?) Дежур, боцман Іван Прокопович, штурман Іван Усенко, прапорщик Яким Хриistica, кондуктор Василь Вітинський, прапорщик Д. (?) Величко – «члени з різними функціями»; також до ради увійшли інші особи, чиїх прізвищ Хриistica не запам'ятав. Серед іншого Хриistica зазначив, що на цих зборах він та С. (?) Пащенко були обрані делегатами до УЦР [36, с. 138–139].

У спогадах про установчі збори ЧУГС В. Савченко-Більський відзначав, що під час заходу було однотайно вирішено негайно стати до праці і перш за все скласти заклик до українців Севастополя гуртуватися у «чорноморську громаду», текст якого був скомпонований одразу. Наступного дня у часописі «Крымский вестник» було опубліковано запрошення до «кожного, хто вважає себе сином України», прийти увечері до жіночої школи на Пушкінській вулиці. Найбільшу кількість учасників заходу становили моряки ЧФ. Відкривши зібрання, голова президії В. Лащенко «дуже короткою, але змістовною» промовою привітав учасників і пояснив їм, «що може дати революція, як треба розуміти свободу і як слід себе поводити, щоб заслужити пошани з боку інших держав, які б визнали нашу Батьківщину-Україну самостійною, незалежною державою», озвучивши при цьому головне

завдання – «згуртуватися в одну українську сім'ю, яку названо «Чорноморська Громада», а вибрану президію назвати Радою Чорноморських громадян» [4, с. 1376].

У незавершених спогадах українського військового діяча Михайла Михайлика, наданих з особистого архіву предстоятелем УГКЦ митрополитом Андреем Шептицьким та опублікованих за 8 років по смерті автора, було заявлено, що установчі збори ЧУГС відбулися наприкінці березня 1917 р. На той час автор спогадів був секретарем української ради Севастопольської школи авіації і брав участь в ініційованих членами «Кобзаря» зборах військових рад із товаришем за службою Федором Сліпченком. Серед іншого він лишив описи учасників тих подій, чий портрет або світлина дотепер не віднайдені, – В'ячеслава Лащенка («Низького зросту сухорлявий чоловік. На устах приємна, мила усмішка... очі світяться. <...> звернувся до зібраних своїм приємним, але тихим голосом») та Івана Лихоноса («Поставний старець (на той час Лихоносові було 52-53 роки. – Авт.), з білим волоссям, з довгими, білими, вділ опущеними вусами»). Військові, присутні на зібранні, повідомили, що на багатьох кораблях ЧФ вже створені українські гуртки [30, с. 14]. За спогадами Михайлика, наступного дня 24 члени комісії зібралися на нараду з напрацювання статуту нової української організації Севастополя, що мала проводити передусім освітню працю з метою освідомлення мас. При цьому ідею українізації армії та флоту озвучували поодинокі особи, переважно представники молоді. Статут був розроблений протягом тижня і серед іншого зафіксував назву ЧУГС. Основою організації мала стати Рада, що налічувала

24 члени і керувалася президією у складі голови, двох заступників, писаря та скарбника. Незабаром було призначено збори для затвердження статуту і вибору членів Ради. При цьому Михайлик відзначав, що засідання комісії відвідували далеко не всі її члени: за його свідченнями, багато з них вважали, що «поза виставами смішних комедій, які так їм припадали до вподоби, ніякої іншої діяльності й бути не може», і коли з розмов на політичні теми стало ясно, що складна й серйозна праця є неминучою, вони «відчули свою безсилість, байдужість, а дехто, може, й страх, і тому пасли задніх» – втім при цьому було зазначено, що деякі члени організації були обмежені обов'язками військової служби [31, с. 22].

У своїх спогадах колишній офіцер ЧФ Святослав Шрамченко зазначав, що в квітні, травні та червні 1917 р. в Севастополі відбулися три «величезні» українські маніфестації [25, с. 26]. У мемуарах Якіма Хриistica заявлялося, що перша велична маніфестація українців-моряків у Севастополі відбулася «на другий день Великодніх свят 1917 року» (орієнтовно 16 квітня 1917 р.); за твердженнями Хриistica, того дня вулицями міста пройшли ходою кілька тисяч моряків із синьо-жовтими і малиновими прапорами та портретами Шевченка. Буцімто того ж вечора у цирку Труцці відбувся майже двогодинний «перший прилюдний мітинг-віче» під головуванням В'ячеслава Лашенка, після промови якого переважно більшістю голосів було ухвалено резолюцію з закликком до українізації ЧФ [36, с. 141].

Згідно з повідомленнями преси, згадані у мемуарах Хриistica загальні збори під головуванням В'ячеслава Лашенка

з метою затвердження статуту ЧУГС та обрання членів її Ради відбулися в Севастополі у приміщенні цирку Труцці 22 (9) квітня 1917 р. Незважаючи на несприятливі погодні умови, захід зібрав 5–6 тисяч (за Михайликом – понад 6 тис. [31, с. 22]) учасників, у тому числі чимало матросів, вояків, офіцерів флоту й армії. Від імені членів ЧУГС командувачу ЧФ Александру Колчаку було надіслано телеграму з повідомленням про те, що організація під час установчих зборів, які відбулися 17 квітня, прийняла рішення привітати віце-адмірала, а також одноставно ухвалила «вести війну до перемоги, піддержувати всіми силами Тимчасовий Уряд і на Всеросійських установчих зборах обстоювати автономію України в федеративній республіці російській» (у відповідь на це Колчак подякував ЧУГС за привітання і щиро побажав їй «послужити справі організації та об'єднанню України на спільну користь нашої батьківщини»). На зборах В'ячеслав Лашенко був обраний головою ЧУГС; його заступниками стали Микола Коломієць та матрос М. (?) Пащенко [26]. У своїх спогадах Михайло Михайлик відзначав, що промову на зібранні корабельний інженер Микола Неклієвич виголошував російською мовою, оскільки «[українську] мову забрала йому московська культура»; його змінив вчитель Микола Коломієць («на вигляд літ 30, невеликі козацькі вуса»), який наголошував на необхідності українізації освіти. По завершенні всіх промов було одноставно й без поправок ухвалено статут громади [31, с. 22–23].

Після «величавих» зборів склад президії Ради ЧУГС став стабільним. Крім голови В'ячеслава Лашенка та його заступників, вчителя Миколи Коломіяця

та матроса Пащенко, військову секцію очолив Микола Неклієвич, освітню – підполковник Володимир Савченко-Більський, а також В'ячеслав Лащенко, агітаційно-пропагандивну – підполковник військово-морського судового відомства Вадим Богомолець та матрос М. (?) Пащенко, господарську – ранговий Іван Лихоніс [29, с. 5–6]. У спогадах М. Михайлик відзначив, що він перебував у президії Ради ЧУГС як писар (секретар), і в переліку інших «видних» членів Ради ЧУГС навів також матроса-бібліотекаря, чие прізвище забув, згадуваного вище кондуктора ЧФ Василя Вітинського, лікаря Олексія Саковича та свого товариша за службою в авіаційній школі Федора Сліпченка [31, с. 23]. Рада ЧУГС мала свій великий національний прапор, пожертвований В. Вітинським; військова секція Ради ЧУГС окремо мала великий запорізький малиновий прапор із білим хрестом на ньому [29, с. 6], який іноді помилково згадується у джерелах як загальний символ Ради ЧУГС [5, с. 63].

Однією з найбільш цікавих постатей серед згаданих осіб є малодосліджена персоналія Василя Вітинського, вихідця з західних земель України, одного з колишніх членів гуртка «Кобзар» [30, с. 12]. У 1910 [6] – 1911 [7] рр. Вітинський складав пожертви на спорудження пам'ятника Т. Шевченку, що мав постати у 1914 р. в Києві. У 1911 (за іншими даними – 1914) році він придбав найкращу в Севастополі, доступну лише для багатій публіки кав'ярню «Варшавська кондитерська і кафе», яка з 1896 р. належала громадянину Австро-Угорської імперії польського походження К. Місинському, і використовував ім'я попереднього власника в її назві. Кав'ярня, що розташовувалася в будівлі № 4 на

Нахімовському проспекті (до наших часів не збереглася), стала осередком місцевого українського руху, активним учасником якого був сам Вітинський. У своїх спогадах український громадський діяч, військовий інженер-технік (1916–1918) Лев Биковський зазначав, що наприкінці літа 1917 р. у кав'ярні Вітинського гуртувалося коло моряків-українців, а з її власником можна було поспілкуватися на актуальні теми українського життя. Биковський стверджував, що Вітинський «сприяв розбиттю Російської імперії – «в'язниці народів» та усамостійненню України» і «як свідомий та енергійний українець-державник діяв у цьому напрямі словом і чином серед місцевих моряків українського походження». Через це місцеві російські та «малоросійські» кола, ворожі до українського руху, підозрювали Вітинського в «австрійському шпіонажі» та «деморалізації російських моряків» з метою «знесилити матушку Расею» [18, с. 84–85]; це вписувалося у тенденцію часів Першої світової війни, коли учасники українського руху ще з 1914 р. були загалом проголошені «мазепинцями», «зрадниками Росії» та «австро-німецькими агентами» [34, с. 668]. У 1917 р. (ймовірно, восени або взимку) кав'ярню Вітинського було реквізовано під будівельний відділ міської управи; після остаточної большевицької окупації Севастополя в її будівлі було відкрито кафе-ресторан «Клеко», згодом – «Труд инвалида» («Праця інваліда») з цілодобовим казино. За деякий час ресторан отримав назву «Уполбыта» (уповноваженого міської ради з питань побуту) [12, с. 107–109].

В архівах ГУ СБУ в АРК за № 018547 зберігалася справа Антоніни Іванівни Вітинської, 1879 р. н., заміжньої

неграмотної безпартійної селянки з Келеберди на Полтавщині, що мешкала у Севастополі на утриманні сина; 24 грудня 1941 р. вона була заарештована Севастопольським МО НКВС Криму за ст. 58-10, 2 КК РРФСР («контрреволюційна пропаганда»), а 18 січня 1942 р. засуджена військовим трибуналом Севастопольської військово-морської бази ЧФ до розстрілу. Нез'ясованим залишається питання, чи перебувала ця жінка у родинних зв'язках з Василем Вітинським, чи лише мала подібне прізвище.

Рада ЧУГС розташовувалася у приміщенні «Уніон Банку», в будівлі № 33 на Нахімовському проспекті [10, с. 24]. За спогадами М. Михайлика, це приміщення за результатами перемовин було передане українській громаді Севастопольською радою депутатів армії, флоту та робітників (далі – СРДАФР). Питанню стосунків з цією організацією, яка фактично володіла ситуацією в місті завдяки тісним зв'язкам свого керівництва з російським Тимчасовим урядом, було присвячене друге засідання ЧУГС, на якому серед іншого обговорювалися актуальні питання організаційного характеру – пошук приміщення для зібрань, організація бібліотеки з читальною залю та їхнє наповнення (це було зроблено за короткий термін після отримання приміщення) тощо. Делегація Ради ЧУГС у складі її президії відвідала засідання СРДАФР, на якому між організаціями було досягнуто порозуміння [30, с. 23–24].

У дослідженні О. Іванова з посиланням на фонд УЦР (ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 10) згадується участь члена президії Ради ЧУГС корабельного інженера Миколи Неклієвича у засіданні УЦР 23 квітня (ймовірно, за ст. ст.)

1917 р., на якому він презентував «громаду міста Сімферополя зокрема і Таврійську губернію загалом». На цьому засіданні обговорювалися питання українізації війська і всіх сфер суспільства, а також формування територіальних військових підрозділів. О. Іванов зазначає, що зі змісту протоколу не вдається встановити, якою саме була роль Неклієвича у роботі засідання, однак припускає, що його участь могла мати «самостійний ініціативний» характер і бути пов'язаною з «реалізацією в Криму політики українізації у широкому сенсі» або ж мати на меті «порушення питання про встановлення правових зв'язків між Кримом та УЦР»; дослідник зробив таке припущення, вважаючи, що Неклієвич «не був представником військової сфери» [15, с. 29]. До того ж нез'ясованим залишається питання представництва членом ЧУГС громади Сімферополя і Таврійської губернії.

Говорячи про діяльність президії Ради ЧУГС, що складалася переважно з давніх діячів гуртка «Кобзар», її ймовірний член Михайло Михайлик, якому на той час було 19 років, описував своїх старших соратників як людей «з вузьким політичним обрієм, заляканих, цілковито не підготованих до активної, рішучої і безоглядної боротьби, а до того захоплені несподіванкою <...> можливості до цілковитого визволення нації з-під ярма, яке вони самі так з цілого серця ненавиділи, і створення «своєї хати», «своєї правди і волі», «своєї держави», і які «жахалися навіть думки про перебрання проводу» – тобто про набуття ролі провідної української організації Севастополя. Працю Ради ЧУГС Михайлик називав «вузько закровоною» і вбачав у цьому причину браку лідерів у

«самочинно» створених українських організаціях військових частин Севастополя та кораблів ЧФ, які діяли на власний розсуд. Останній аргумент суперечить згаданим на початку тезам про те, що українські ради на кораблях ЧФ у квітні 1917 р. «були організовані за активної участі Ради ЧУГС». З огляду на ці чинники молоді члени Ради ЧУГС за підтримки двох-трьох старших колег сформува-ли опозиційну фракцію, що зупинилася на *«лагідній тактиці повільного, нераптового здійснення своїх домагань, щоб не завалити самої громади, в будівництва якої і вони вложили солідну долю енергії і праці»*, і згодом задля отримання можливості принаймні впливу на флотські організації висунули пропозицію надати президії Ради ЧУГС право скликати збори делегатів як від гуртків частин, так і від самих частин загалом; цю пропозицію було ухвалено. На перші такі збори прибули близько 60 делегатів (по два від кожної частини), які були ознайомлені з цілями і завданнями праці ЧУГС та її результатами, а також із ситуацією українського руху загалом. Планувалося, що в кожній частині українці організуються у громади під проводом рад у складі п'яти членів (голови, заступника, секретаря, скарбника та ще одного члена) з метою проведення культурно-освітньої праці серед несвідомих українців, а також задля отримання всіх можливих відпові-дальних посад у частинах та доступу до коштів на українські освітні потреби. Керування загальними справами після закінчення самоорганізації в частинах мало бути передане Раді ЧУГС, при цьому делегати від усіх військових частин мали обрати суто військовий керівний орган. Такі пропозиції викликали спротив частини старших членів ЧУГС, що

вбачали в цьому «розбиття єдності»; зокрема, з доволі гострим протестом виступив Іван Лихоніс. Втім самі делегати зустріли ці пропозиції радо. Відтоді розпочалася планова однотайна організація українців у всіх частинах ЧФ. Ці події М. Михайлик датував серединою квітня 1917 р. [31, с. 24–25].

Крім неточності хронології спогадів М. Михайлика, дезорієнтує також вживання у періодизації старого стилю: зокрема, I Всеукраїнський військовий з'їзд, що відбувся в Києві, він датував 4 травня 1917 р. (за н. ст. – 18–21 травня 1917 р.). На цей з'їзд були делеговані два представники українців-вояків Севастополя – сам Михайлик та матрос Лінник, які мали обстоювати такі вимоги: найширша автономія України зі всіма елементами незалежної держави – урядом, військом, флотом; українізація армії та флоту, в тому числі за рахунок поповнення з України (при цьому передбачалося, що українські фахівці переводяться до України, росіяни ж – до Росії), організація військових шкіл тощо [31, с. 25].

Імовірно, збори, під час яких було призначено делегатів на I Всеукраїнський військовий з'їзд від Севастополя, у своїх мемуарах згадував Яким Христинич, зазначаючи, що Рада ЧУГС скликала їх для відповідного оформлення ультимативної вимоги до СРДАФР та командувача ЧФ Александра Колчака щодо негайної українізації флоту та портів Чорного моря. За словами Христинича, як до, так і під час зборів з'ясувалося, що ця українізація «на місцях не представляється так, як того можна було б сподіватися», оскільки її ідея наразилася на безкомпромісно ворожий спротив з боку моряків-росіян та представників інших національностей. Ситуацію

погіршували як «незрозуміла нейтральність» численної частини національно несвідомих моряків-українців, що поділяли російські революційні гасла, так і «невиразно-пасивна» реакція Колчака на події у підлеглих йому військових формуваннях. Щоденні мітинги на кораблях та в частинах морської піхоти проти «мазепинців-хохлів» «набували несамовитої гостроти»; Христич відзначав випадки бандитських нападів на членів українських рад – наприклад, на панцернику «Пантелеймон» (колишній «Князь Потёмкин-Таврический»), коли було покалічено кілька матросів-українців, а також у фортеці та в казармах морської піхоти. З огляду на ці факти під час зборів Ради ЧУГС було ухвалено тимчасово відкласти вимогу, але «наполегливо пропагувати та якомога здійснювати» українізацію флоту і з цією метою влаштувати віча та демонстрації, відзначати українські національні і народні свята, виступати з доповідями-рефератами, таким чином пробуджуючи національну свідомість. Додатково член Ради ЧУГС Іван Усенко запропонував використовувати для пропаганди севастопольський щоденний часопис «Крымский вестник» і публікувати в ньому статті та дописи, в тому числі російською мовою, про Україну та її історію. Також Усенко вніс пропозицію видавати ілюстрований збірник «Синє море», для чого під час зборів було обрано редакційну колегію у складі В. Лашенка, М. Неклієвича та Я. Христича й анонсовано збір коштів на видавничий фонд [36, с. 140–141]; результати цієї ініціативи невідомі. Беручи до уваги «слабкість українського елементу» на ЧФ, Рада ЧУГС вирішила вдатися до досвіду Українського генерального військового комітету при українізації військових

частин – проводити українізацію флоту поетапно, формуючи команди окремих кораблів виключно з українців. Таким чином були українізовані міноносець «Завидний», що підняв український прапор 12 липня 1917 р., панцерники «Синоп» і «Пантелеймон», крейсер «Пам'ять Меркурія», транспорт «Прут», кілька міноносців та підводних човнів (у тому числі «Нерпа»), а також дредноут «Воля» (колишній «Александр III»), на якому було піднято прапор із жіночою постаттю, що уособлювала Україну, та написом: «Не плач, Мамо, не журися, Твої сини на морі добувають Тобі Волю – усміхнися»; цей прапор пізніше був серед знамен Чорноморського куреня ім. гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного під час бойових дій у Києві. Подальші темпи українізації флоту сповільнилися через бойові дії в Україні [36, с. 145]. Незважаючи на антагонізм щодо українського руху, діячам доби Тимчасового уряду, як до того – представникам царського режиму, довелося обмежити боротьбу з ним до поодиноких інцидентів і рахуватися з чисельністю українців у складі російської армії, яка могла суттєво втратити боєздатність без них [34, с. 668].

У працях О. Іванова Рада ЧУГС охарактеризована як «перший орган громадського контролю за діяльністю ЧФ в умовах слабкої ще на той час центральної виконавчої влади». Дослідник пов'язує початок «цілком закономірного на уламках колишньої Російської імперії» процесу українізації ЧФ з утворенням у квітні 1917 р. Ради ЧУГС [15, с. 31]. Втім наявні дані свідчать про те, що її праця була орієнтована не лише на склад морських і сухопутних структур ЧФ у Севастополі, а й на цивільне населення міста. Ті

ж функції виконував і згаданий гурток «Кобзар», на базі якого була сформована президія Ради ЧУГС, внаслідок чого до її складу так само увійшли як офіцери ЧФ, так і освітяни. Слушними є зауваження С. Литвина та А. Лубенця, що Рада ЧУГС «займалася агітаційно-пропагандистською та просвітницькою діяльністю» і «надсилала на всі українські військові з'їзди у Києві делегатів від ЧФ», однак твердження дослідників стосовно того, що за активної участі Ради ЧУГС вже у квітні 1917 р. «були організовані й діяли майже на всіх кораблях ЧФ українські ради» [20, с. 73], є дискусійним.

У середині травня 1917 р. преса повідомила про похорон у Севастополі 12 матросів – «політичних діячів», яких було розстріляно ще за царату; за уточненням Андрія Іванця, відбулося перепоховання 12 моряків крейсера «Очаків», страчених у 1906 (у тексті помилково вказано 1905) році на острові Березань за участь у революційному виступі проти самодержавства [1, с. 149]. Ймовірно, йшлося про організоване 17 травня 1917 р. Александром Колчаком урочисте перепоховання останків П. Шмідта, С. Частніка, А. Гладкова, Н. Антоненка та ін., участь у якому брав військовий і морський міністр Тимчасового уряду росії Александр Керенській. Захід, згідно зі сповіщеннями, відбувся спокійно, незважаючи на його «революційний характер». На прохання Центрального військового комітету Севастополя участь у похороні взяли члени ЧУГС. Повідомлялося, що представники ЧФ і гарнізону та громадських організацій були присутні «зі своїми прапорами»; можемо припустити, що поміж ними був і національний український прапор. Голова ЧУГС В'ячеслав Лашенко виголосив над

останками матросів промову поетичного змісту, текст якої було зафіксовано у повідомленні про захід [27].

Наприкінці травня 1917 р. член Ради ЧУГС Вадим Богомолець звертався до активіста української громади Одеси Сергія Шелухіна з проханням сприяти поширенню історичних знань серед української громади Севастополя, що зростала кількісно і мала велику потребу в промовцях. Пропонуючи представникам одеської громади участь в агітаційній роботі у Севастополі, Богомолець цікавився можливістю відшукати в Одесі потрібне йому для лекцій видання «Історії України» Миколи Аркаса, а також точні зображення прапорів запорозьких козаків. Принагідно Богомолець зазначив, що проводить лекції з історії України та правознавства [16] – вочевидь для українців-моряків ЧФ.

9 червня (за ст. ст. – 27 травня) 1917 р. в Севастополі з нагоди Зелених свят відбулася маніфестація українських організацій, день проведення якої її очевидець Яким Христинич назвав «днем перших вільних українських свят», подавши при цьому дату 10 травня 1917 р. (можливо, назва місяця була вказана помилково замість червня; Зелені свята у 1917 р. припали на 3 червня). На цю маніфестацію до Севастополя прибули представники від українських організацій Таврійської губернії (зокрема, Сімферопольський військовий клуб презентував прапорщик 33-го піхотного полку Титаренко), а також вищі представники ЧФ, порту, гарнізону та фортеці. Процесію вітали члени Центрального виконавчого комітету, Селянської спілки та ЧУГС, а також містяни з балконів своїх помешкань. Маніфестація рушила містом після панахиди за Шевченком, яку українською

мовою правив священник Станкевич у супроводі хору ЧУГС. У репортажі Христинича були детально змальовані учасники української маніфестації та їхня атрибутика – зокрема, козаки-вершники у червоних запорозьких жупанах, дорогих кунтушах, із шаблями і пістолями, а також із прапорами, на одному з яких разом із зображенням козака Мамає містилося гасло «Наше військо – наша сила». Загалом цивільні особи різної статі і віку в народному українському вбранні та службовці армії і флоту несли, за даними Христинича, понад 50 прапорів з гаслами на кшталт: «Хай живе вільна Україна», «Хто матір забуває – того Бог карає», «Вільне жіноцтво – вільній Україні», «У. С. Р. (ймовірно, «Українські соціал-революціонери». – Авт.) Земля і воля, боріться – поборете». Окремо згадувався прапор дредноута «Свободная Россія» (колишній «Императрица Екатерина Великая») з зображенням у верхній частині дівчини з вінком у високо піднятій руці над хатою, у нижній – самого дредноута і написом «Веселіє наша мати, що сини її у морі добувають волі». За інформацією Христинича, у своїй промові командував ЧФ Александр Колчак нагадав історію боротьби славного козацтва за кращу долю своєї країни, висловив радість з приводу свята воскресіння і відродження України та переконання, що «міцний дух справжньої української демократії – це скеля, об яку розіб'ються наші вороги», зазначив, що «бачить зорю нового життя вільного народу українського», а також щиро привітав українство і побажав «великого розвою вільній невмирущій Україні»; на цю промову вся громада відповіла вигуками «Слава!», після чого під музику та спів хору маніфестація рушила далі містом. В'ячеслав Лашенко

також звернувся до маніфестантів з промовою, фрагмент якої було зафіксовано у репортажі Христинича: зокрема, голова ЧУГС зазначив, що члени громади йдуть *«поруч із братами і дружніми демократичними народами виборювати не тільки своє щастя й волю, а щастя й волю усіх народів Європи»*. На промову Лашенка «більш як 20 тисяч українців» так само відповіли вигуками «Слава!», після чого маніфестація рушила до Історичного бульвару, де розпочалися народні гуляння [35].

На окрему увагу заслуговує постать згаданого священника Станкевича, що під час маніфестації за участю ЧУГС правив українською мовою панахиду за Шевченком. Припускаємо, що йдеться про військового священника Феодосія Станкевича, який на початку Першої світової війни був відряджений до Севастополя у Чорноморський флотський екіпаж, до 1917 р. був духівником загону суден. Мешкав і служив у Севастополі до кінця осені 1927 р. Був висланий до Мелітополя, піддавався переслідуванням з боку радянської влади, помер у 1950 р. [14]. Рішенням Священного Синоду УПЦ МП від 25 серпня 2012 р. був проголошений шанованим у Запорізькій єпархії святим під ім'ям преподобного Феодосія Мелітопольського [22].

Українські Зелені свята в Севастополі у 1917 р. Яким Христинич описував як у тогочасному репортажі про подію, так і в мемуарах незадовго до своєї смерті 1969 р. У спогадах він зазначив, що урочистості відбулися з ініціативи Ради ЧУГС. Також Христинич додав деталі святкування першого дня, відзначеного «небувалим походом вулицями міста по старій українській традиції» – під народні пісні, шістьма селянськими

драбинчастими возами, вкритими килимами та прикрашеними квітами і зіллям, запряженими волами, якими правили одягнені чумаками «старенькі сивоусі козаки-чорноморці»; біля кожного воза їхали по два вершники у запорозьких жупанах, з рушницями за плечима та з малиновими прапорцями. На возах сиділи і стояли молодіці та дівчата в літніх вишиваних народних одностроях, з вінками на головах, барвистими коралями і різнобарвними стрічками на шиях; поміж жінками були молоді моряки ЧФ. Хода розпочалася о 7.30 на площі біля заповненої глядачами Графської пристані, на якій «морський» (?) оркестр грав «Марсельезу», і завершилася приблизно о 9.00 біля кургану адмірала Нахімова. Того дня на балконі приміщення Ради ЧУГС майоріли національний і малиновий прапори, а також був встановлений прикрашений квітами великий портрет Шевченка. Серед іншого Христич зазначав, що під час ходи на першому возі посеред дівчат сиділа старша віком жінка в мальовничому полтавському старовинно-козацькому жіночому вбранні – дружина Александра Колчака Софія, уродженка Кам'янця-Подільського, що була почесною учасницею ЧУГС і яку автор спогадів чомусь презентував як «українку з Полтави Оксану Колчак» [32, с. 9–10]: цей момент викликає сумніви у достовірності фактажу, поданого у спогадах Христича, – як і те, що самого Александра Колчака він з невідомих причин назвав «нашим земляком із Чернігівщини» [36, с. 140]. Подібні ідеалістичні пасажі, на кшталт «українізації» Колчака, дотепер частково притаманні українській історіографії. Принагідно слід зазначити, що у дослідженні С. Литвина та А. Лубенця Софія Колчак без

будь-яких підтвержень була названа «головою Української Ради ЧФ» [20, с. 73].

Не до кінця правдивим є твердження Якіма Христича про те, що українські національні прапори від моменту підняття у травні 1917 р. «за наказом Центрофлоту» на щоглах усіх кораблів ЧФ, фортеці берегової оборони та казармах морської піхоти майоріли на частині бойових кораблів до тріумфу большевизму в Севастополі у грудні 1917 р.: зокрема, Центрофлот був заснований у червні 1917 р. і до осені пройшов процес «большевізації», тож українські прапори на кораблях ЧФ періодично і ситуативно піднімалися більше всупереч цій організації, ніж за її підтримки. Вочевидь, із Центрофлотом Христич сплутав засновану в середині березня 1917 р. СРДАФР, яку він у спогадах називав то «Центрофлотом», то «морською радою депутатів» або ж «радою морських депутатів», при цьому зазначаючи, що її депутатами від ЧУГС були С. Пащенко, І. Прокопович, Д. Дежур, І. Усенко, М. Неклієвич, Д. Величко та ін. [36, с. 139–140]. Проте у спогадах Михайла Михайлика вказуються лише організаційні контакти обох інституцій, що не передбачали кооптації. Також Михайлик описував і маніфестацію до Зелених свят, згадану Христичем, однак датував її «першими числами квітня» 1917 р. та зазначив, що вона була впорядкована «за прикладом Києва», де в той же час відбувалися подібні заходи, і що участь у ній узяли десятки тисяч осіб, до яких долучилися «другі десятки тисяч вуличної неорганізованої юрби»; перед тим маніфестація у Севастополі була анонсована як вуличними афішами, так і сповіщеннями до всіх частин ЧФ [31, с. 24].

Згідно з поданою Юрієм Терещенком періодизацією національного відродження українська історіографія окреслює наступні його етапи: дворянсько-шляхетський (1780-ті – 1840-ві рр.), народницький (1840-ві – 1880-ті рр.) та модерністичний (від 1880-х рр.). Повною мірою завершення цього процесу можна пов'язувати з відновленням української державності після Лютневої революції в 1917 р. [34, с. 11]. Втім характер українських маніфестацій, які навесні 1917 р. за участю ЧУГС були організовані у Севастополі, свідчить, що активісти українського руху міста певною мірою керувалися принципами ще народницької доби, для представників якої носіями українських національних рис виступали суто селяни та прості козаки [34, с. 21]. Ю. Терещенко наголошує, що у 2-й половині XIX ст. (як і на початку XX ст.) український рух у в межах підросійської України був зведений переважно до освітньо-культурницької та літературно-наукової праці [34, с. 29]. Її виконавцями у Севастополі були члени згаданого вище гуртка «Кобзар» – проте їхня діяльність, на відміну від українських громад, що на етнографічній українській території з метою піднесення культурного рівня українського загалу та зростання його національної свідомості втілювали в життя широкий спектр культурно-освітніх заходів на кшталт організації українських шкіл, видання книжок українською мовою, влаштування театральних вистав та концертів [34, с. 22], була обмежена лише останньою опцією. Навіть отримавши підтримку чималой частини громадськості Севастополя, ЧУГС, Рада якої була сформована переважно колишніми членами «Кобзаря», на жаль, не змогла повною мірою

скористатися моментом і наданими можливостями.

За спогадами Якіма Христича, за тиждень після української маніфестації, що відбулася на Зелені свята (16–18 червня 1917 р.), до Севастополя прибула «бабуся російської революції» Єкатеріна Брешко-Брешковская у супроводі інших «небажаних петроградсько-московських гостей» – російських соціал-революціонерів та соціал-демократів, на прохання яких Рада ЧУГС організувала у цирку Трущці віче під головуванням В. Лащенка, В. Савченка-Більського, М. Коломійця, І. Прокоповича, І. Усенка, Я. Христича та Д. Величка. Після дебатів «піднеслося може яких півсотні рук» на підтримку «гостей», що пропонували українцям долю мешканців «Юго-Западного края Российской демократической республики»; натомість резолюцію Ради ЧУГС, що стосувалася українізації флоту та входження Криму до складу України, було підтримано переважно більшістю. Того ж вечора «гості» виїхали до Одеси. За твердженням Христича, після візиту Брешко-Брешковської буцімто 10 червня 1917 р. (?) до Севастополя прибув військовий і морський міністр Тимчасового уряду росії Александр Керенській, який увечері взяв участь у делегатському зібранні гарнізону в залі Морського зібрання. Під час цього заходу дисонанс у промови про «вільну Росію» вніс член Ради ЧУГС і водночас СРДАФР Іван Усенко, що порушив питання про незалежність України, входження до її складу Криму та українізацію ЧФ; у відповідь на це Керенській заявив, що про такі «експерименти» рано говорити і тим більше їх здійснювати, та пообіцяв наступного разу відвідати Севастополь «за більш спокійної атмосфери, коли таких питань

більше не буде» [36, с. 142–144]. Насправді одноденний візит Керенського до Севастополя відбувся раніше, 17 травня 1917 р., з метою залагодження конфлікту між Александром Колчаком і СРДАФР.

Вплив Ради ЧУГС зростав, як і кількість членів громади. З організацією почали рахуватися, проте її Рада, за спогадами Михайла Михайлика, «працювала далеко не так енергійно і помітно, як у перших днях», оскільки «перший порив, зайвий час слів уже минув, наставав час діла, чину», для чого бракувало компетентних людей. Зростав також перелік нагальних справ – вибори до міського самоврядування та СРДАФР, утворення військової організації, координація дій у військових частинах тощо. Взнаки давалося також протистояння українців з росіянами, яке змусило декого із «завзятих» українських активістів «відразу ж прикусити язика, вдати страшно зайнятих людей по службі». Засідання Ради ЧУГС відбувалися дуже часто, і їхні учасники реагували відповідними постановами на поточні справи, однак наслідки праці, як вже згадувалося вище, були недостатніми через брак сильних лідерів – цього не могли не помітити в президії Ради. Під час I Всеукраїнського військового з'їзду М. Михайлик за дорученням В. Лашенка звернувся до Володимира Винниченка, який на той час був заступником голови УЦР і з яким Лашенко був добре знайомий, з проханням відправити до Севастополя «когось з видних осіб, що мав би налагодити тут працю, попровадити широку агітацію і взяти за неї відповідальність» – причому ці особи мали бути «незалежними від будь-якої служби». З таким же проханням Михайлик звернувся до Симона Петлюри, з яким його познайомив Винниченко, але «з цього

нічого не вийшло»; за словами Михайлика, «аж у вересні» 1917 р. «лише на 2-3 дні» до Севастополя прибули представники Генерального військового комітету УЦР, які мали лише «поговорити з матросами і в ніякому разі не полагодити відносин з начальством флоту», а також «подати керуючі вказівки Раді» [31, с. 25–26]. Ймовірно, йдеться про прибуття до Севастополя членів урядової місії Лева Биковського, Костя Величка, Івана Герасимова та Миколи Свідерського, які (крім Свідерського, що був відраджений пізніше до Туреччини як «комісар Трапезундського району») відвідували місто кілька разів у різний час до грудня 1917 р. і проводили національно-організаційну роботу серед моряків ЧФ [18, с. 80–84].

Приїжджати до Севастополя членів УЦР та Генерального військового комітету прохав також Яким Христинч. За його твердженнями, до кінця червня 1917 р. Севастополь відвідали три офіційні делегації: 1) від Генерального військового комітету під проводом матроса Балтійського флоту Степана Письменного та за участю «поручника Армії УНР» (так у тексті. – Авт.) А. Гана; 2) від фракції Української партії соціалістів-революціонерів в УЦР під проводом Ю. Охримовича, що провела два віча; 3) від фракції Української соціал-демократичної революційної партії в УЦР під проводом Івана Романченка (26 червня 1917 р.). Під час приїзду останньої делегації Христинч поширював у Севастополі примірники I Універсалу УЦР, текст якого, за його словами, учасники віча 28 червня 1917 р. під головуванням В. Лашенка слухали стоячи [36, с. 146–147].

У той же час голова ЧУГС В'ячеслав Лашенко взяв участь у 7-му засіданні 5-ї

сесії УЦР (26 червня за ст. ст.) [24] під головуванням Михайла Грушевського: привітавши УЦР від української громади Севастополя, він зазначив, що до ЧУГС входять матроси, солдати та робітники, а також повідомив про заснування в місті військового клубу імені кошового отамана Івана Сірка. За словами Лашенка, ЧУГС під час заснування «зустріла прихильне відношення» з боку як громадських організацій Севастополя, так і командувача ЧФ Александра Колчака. Зі зростанням організації неприхильне ставлення до українців у першу чергу виявили російські соціал-демократи, які звинувачували ЧУГС у «буржуазності», однак при цьому не демонстрували гострих проявів ворожнечі. Також Лашенко додав, що ЧУГС має соціал-революційну фракцію (у дослідженнях можна натрапити на твердження про те, що «більшість членів ЧУГС симпатизувала українським есерам») та декілька комісій, проводить видавничу діяльність, влаштувала національне свято (ймовірно, йшлося про організацію маніфестації на Зелені свята). Від імені ЧУГС її голова звернувся до УЦР з проханням звернути особливу увагу «на Чорне море, на працю чорноморських громад» [28, с. 128]. Приблизно в той же час Генеральний військовий комітет УЦР отримав телеграму з Севастополя за підписом члена Ради ЧУГС Миколи Неклієвича, що презентував себе як «кошового отамана». У повідомленні зазначалося, що ЧУГС на загальному зібранні представників флоту, гарнізону і цивільних мешканців Севастополя, яке відбулося 25 червня (за ст. ст.), щиро привітала «українське озброєне військо на фронті, котре міцно боронить землю і волю Неньки України» [8]. Цей факт дає можливість припустити, що за

відсутності В'ячеслава Лашенка у Севастополі Микола Неклієвич виконував обов'язки координатора ЧУГС.

У липні 1917 р. на території колишньої російської імперії відбулися вибори до міських дум. На території Кримського півострова участь у них українські партії брали лише в Сімферополі та Севастополі. Зокрема, у Севастопольській міській думі з 71 новообраного гласного український блок презентували члени Ради ЧУГС В'ячеслав Лашенко, Іван Лихоніс та Микола Коломієць [9, с. 168]. У зв'язку з обранням до міського самоврядування В'ячеслав Лашенко склав повноваження голови Ради ЧУГС; цю посаду перебрав Яким Христин [36, с. 139].

У джерелах були зафіксовані імена кількох військових лікарів – членів ЧУГС, що в червні 1917 р. висувалися у гласні Севастопольської міської думи за списком ЧУГС (наразі відомі лише їхні роки народження):

Гікс Іван Миколайович (1883) – фармацевт; станом на січень 1917 р. був діловодом військово-санітарного управління Севастопольської фортеці;

Сакович Олексій Юрійович (1881) – медик, мобілізований під час Першої світової війни; в березні 1917 р. затверджений молодшим лікарем 5 Морського полку окремої Чорноморської морської дивізії; за спогадами М. Михайлика – член Ради ЧУГС;

Турукало Семен Якимович (1888) – фельдшер 1 статті; у квітні 1917 р. отримав посаду санітарного кондуктора, призначений до санітарно-дезінфекційного та евакуаційного загонів; у липні 1917 р. отримав перший класний чин колезького реєстратора і був призначений до штабу начальника 2 загону Транспортної флотилії ЧФ;

Шулейко Борис Родіонович (1873) – колезький радник, вільний лікар-практик;

Щока («Щека») Кіндрат Вікторович (1887) – санітарний кондуктор бригади тралення; в липні 1917 р. отримав перший класний чин колезького реєстратора; у листопаді 1917 р. на I Загальному Чорноморському з'їзді обраний членом Центрального Комітету ЧФ зі звільненням від обов'язків у своїй частині [17].

У своїх спогадах Яким Христинич зазначав, що 18 серпня 1917 р. на парад «частинно» українізованого гарнізону Сімферополя прибула делегація моряків-українців, відряджена Радою ЧУГС у відповідь на телефонне звернення «управи Українського національного союзу Криму в Сімферополі». Дані про цю організацію, яку очолював С. Прибила, наразі невідомі. Організація під назвою «Український Національний Союз» була утворена на початку серпня 1918 р. на базі Українського національно-державного союзу як координаційний осередок українських політичних партій та культурно-громадських і професійних організацій, що були в опозиції до гетьмана Павла Скоропадського; наразі інформація про її кримські осередки відсутня. Христинич заявляв, що під час урочистого заходу в приміщенні кримського «національного союзу» він отримав від цієї організації призначення «членом УЦР Кримського півострова» [36, с. 147].

У першій половині листопада 1917 р. Рада ЧУГС отримала від Генерального секретаріату військових справ УЦР за підписом Симона Петлюри звістку про те, що збольшевичений полк донських козаків прямує до Києва з метою повалення УЦР. У відповідь Рада ЧУГС за погодженням із представниками рад військових

громад і впливовими членами СРДАФР надіслала до Президії та Генерального секретаріату військових справ УЦР телеграму з повідомленням про те, що ЧФ висилає до Києва корпус озброєних моряків. Ця телеграма, за словами Христинича, була опублікована у київських часописах, проте вона стала частиною «провокаційного виступу», оскільки про відправку моряків до Києва «ще й мови не було». Телеграму з Севастополя, в якій заявлялося про те, що Чорноморський флот відправляє на підмогу УЦР 750 матросів, «Нова Рада» отримала 20 (7) листопада 1917 р. і сповістила про неї наступного дня у № 180, зазначивши: *«Матроси в дорозі трохи забарились, але певне сьогодні будуть у Києві»* (за інформацією зі спогадів Я. Христинича, в цей час матроси вже прямували до Києва). За кілька днів після свого звернення Генеральний секретаріат військових справ УЦР повідомив Раді ЧУГС, що донці змінили свій маршрут. Пізніше на вимогу Ради ЧУГС, інших громадських організацій та української фракції СРДАФР остання дала згоду на похід моряків на Київ для «охорони УЦР». У прискореному порядку було організовано Чорноморський курінь імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного в складі 612 матросів, старшин і підстаршин флоту та морської піхоти. 18 листопада 1917 р. курінь вирушив на Київ, де його бійців за кілька днів зустрів член Ради ЧУГС Володимир Савченко-Більський, якого Христинич презентував як «відпоручника Морського комітету УЦР» (ймовірно, так у спогадах була названа Українська генеральна морська рада) [36, с. 149–158]. Короткочасній історії Чорноморського куреня ім. Сагайдачного присвячена окрема наша розвідка [3].

За припущенням Андрія Іванця, у той час В'ячеслав Лашенко очолив Севастопольську українську раду військових і робітничих депутатів, що сформувалася 12 листопада 1917 р. і проіснувала до початку 1918 р. [1, с. 153]. Втім інші джерела вказують, що зазначена організація була створена за рішенням II Всеукраїнського військового з'їзду, який відбувся 5–10 червня 1917 р., і очолена прапорщиком Костянтином Величком [19].

У своїх спогадах Яким Христин стверджував, що саме з огляду на «зростання та розвиток українізації» ЧФ у Севастополі при УЦР 23 грудня 1917 р. було створено Генеральний секретаріат морських справ (пізніше – Народне міністерство морських справ) – проте визнавав, що відомство в обох формах свого існування не мало жодного впливу на події на флоті. Інформування членів секретаріату, а згодом – міністерства Радою ЧУГС про мінливий стан українізації флоту та прохання відрядження делегацій до Севастополя залишалися без відповіді. Тим часом при відомстві працювала спеціальна комісія за участю висококваліфікованих корабельних інженерів, які готували плани та проекти на перспективу розбудови ЧФ і його поповнення сучасними бойовими одиницями, а портів Чорного й Азовського морів – новими фортифікаціями берегової оборони; у тому числі планувалося підготування офіцерського складу морської піхоти та ґрунтова реорганізація вищого командування флоту. Через воєнні події на території України ці плани не були реалізовані [36, с. 159].

У 1920 р. феодосійський громадський діяч Лука Бакун, який виконував обов'язки голови місцевої української ради, повідомляв, що 17 серпня при

армії Врангеля було створено «кружок українських старшин», який мав на меті об'єднання українців Кубані та Криму. Представником цієї організації був генерал Василь Кирий (Кирей), якому Врангель запропонував організувати Тимчасовий Український Уряд – Український Національний Блок (УНБ). До цієї формації увійшли «русофіли» М. Кравченко, О. Безрадецький, Сахно-Устимович та М. Левченко, які «кооптували» в тому числі членів ЧУГС В'ячеслава Лашенка та Олексія Коломійця. УНБ створив мережу філій та увійшов у конфлікт із «просвітніми українськими радами» Криму, які мали демократичний напрямок і цілком підтримували УНР та голову Директорії УНР Симона Петлюру. У відповідь «Губернська центральна Сімферопольська просвітня рада» приписала регіональним радам «на місцях для інформацій ввести по одному старому членові в місцеві філії блоку» та звернулася до УНБ в Севастополі з ініціативою скликати з'їзд українців Криму і теренів України, зайнятих військами Врангеля, не пізніше 1 жовтня 1920 р. Засідання УНБ відбулося у другій половині вересня 1920 р. і, за словами Л. Бакуна, становило собою «фальшиво підтасований селянський з'їзд українців, про який просили українські просвітні ради». Всупереч очікуванням членів УНБ доповідачі заявляли, що визнають в Україні лише уряд УНР і головного отамана Симона Петлюру, на якого, перебуваючи під владою большевиків, чекали як на «визволителя з-під ярма». Від спілки українських просвітніх рад і селян виступили кілька осіб, які так само заявляли, що в Україні мусить бути «тільки влада Петлюри і уряду УНР, і іншої не може бути»; серед них були Лашенко та

Коломієць. З'їзд погодив обрання блоку з нових членів та заступників, до числа яких увійшли Лашенко та Коломієць відповідно, і ухвалив: 1) організувати українську армію під національним прапором і командою українських старшин, верховну владу Врангеля при цьому використовувати для боротьби з більшовиками; 2) проводити фільтрацію українських старшин зусиллями місцевих просвітніх рад; 3) призначити при Врангелі двох представників – з військових та громадських справ; 4) зосередити цивільну владу в Україні суто в руках українців, що пройдуть фільтрацію місцевими радами; 5) доручити центральну владу в Україні Симонові Петлюрі; 6) домогтися згоди Врангеля та Петлюри. 1 жовтня 1920 р. Врангель затвердив постанови з'їзду, однак УНБ, за словами Л. Бакуна, з українських справ «абсолютно нічого не робив» [33].

Припускаємо, що свою основну діяльність ЧУГС припинила орієнтовно наприкінці 1917 р. з огляду на червоний терор у Севастополі. Після встановлення в Криму більшовицької диктатури організація діяла напівлегально, а з визволенням півострова від більшовиків німецьким військом і спеціальною групою Армії УНР у квітні 1918 р. не змогла повернутися на старі позиції. З кінця весни 1918 р. у джерелах вже йдеться про інші форми самоорганізації українців у Севастополі [1, с. 154].

Відомо, що в Празі принаймні до 1939 р. діяла «Спілка членів ЧУГС на еміграції» [21] – заснована, ймовірно, з ініціативи В'ячеслава Лашенка після його виїзду до Чехословацької Республіки в 1920-х роках. Діяльність цієї організації може стати окремим предметом дослідження, як і подальша доля членів ЧУГС.

Висновки. Чорноморська Українська Громада в місті Севастополі (ЧУГС) як одна з провідних організацій військово-цивільного українського руху в Севастополі у 1917 р. була заснована зусиллями гуртка української інтелігенції «Кобзар», який підпільно діяв у місті у 1900–1917 рр. з перервами. Ймовірно, у середині березня 1917 р. відбулися збори президії гуртка «Кобзар», на яких було напрацьовано спільну позицію щодо революції у російській імперії; у другій половині місяця гурток «Кобзар» ініціював збори «самочинно» створених військових рад та українських гуртків екіпажів кораблів ЧФ, гарнізону фортеці та сухопутних з'єднань. 17 квітня 1917 р. з ініціативи президії гуртка «Кобзар» відбулися установчі збори української громади Севастополя за участю понад 500 осіб (решта членів гуртка та охочі українці Севастополя), під час яких було обрано склад тимчасової ради громади, що отримала назву «Чорноморська Українська Громада в місті Севастополі», а також обговорено її статут і ухвалено «вести війну до перемоги, піддержувати всіми силами Тимчасовий Уряд і на Всеросійських установчих зборах обстоювати автономію України в федеративній республіці російській». 22 квітня 1917 р. під головуванням В'ячеслава Лашенка відбулися загальні збори за участю 5–6 тисяч осіб, здебільшого матросів, вояків, офіцерів ЧФ та армії, з метою затвердження статуту ЧУГС: на цих зборах були обрані члени Ради ЧУГС, переважно давні діячі гуртка «Кобзар» – голова (В. Лашенко; також співголова освітньої секції), заступники голови (М. Коломієць, М. Пащенко – співголова агітаційно-пропагандивної секції), скарбник (І. Лихоніс; також голова господарської

секції), секретар (М. Михайлик) та «члени з різними функціями» (В. Богомолець – голова агітаційно-пропагандивної секції, В. Савченко-Більський – голова освітньої секції, М. Неклієвич – голова військової секції, Д. Дежур, І. Прокопович, І. Усенко, Я. Христин, В. Вітинський, Д. Величко, О. Сакович, Ф. Сліпченко та ін.), а також одноставно і без поправок ухвалено статут ЧУГС. Рада ЧУГС розташовувалася у приміщенні «Уніон Банку», отриманому за результатами перемовин від Севастопольської ради депутатів армії, флоту та робітників, керівництво якої мало тісні зв'язки з російським Тимчасовим урядом; між організаціями було досягнуто порозуміння. У квітні, травні та червні 1917 р. в Севастополі відбулися три масштабні українські маніфестації, переважно за участю українців-моряків ЧФ і з ініціативи ЧУГС. У міжчасі молодші члени президії Ради ЧУГС сформували опозицію до старших соратників, вважаючи їх «людьми з вузьким політичним обрієм, заляканими, цілковито не підготованими до активної, рішучої і безоглядної боротьби і створення своєї держави», і діяли на засадах «лагідної тактики повільного здійснення своїх домагань». Зважаючи на безкомпромісно ворожий спротив з боку моряків-росіян та представників інших національностей, а також російських соціал-демократів плановій одноставній організації моряків-українців у всіх частинах ЧФ, а також на «незрозумілу» нейтральність численної частини національно несвідомих моряків-українців і «невизначно-пасивну» позицію командувача ЧФ, під час зборів Ради ЧУГС було ухвалено відкласти оформлення ультимативної вимоги до військово-політичного керівництва у Севастополі

щодо негайної українізації флоту та портів Чорного моря, однак «наполегливо пропагувати та якомога здійснювати» поетапну українізацію флоту шляхом формування команд окремих кораблів виключно з українців і провадити культурно-просвітні заходи з метою пробудження національної свідомості. Праця Ради ЧУГС, до складу якої увійшли офіцери ЧФ та освітяни, була орієнтована не лише на склад морських і сухопутних структур ЧФ у Севастополі, а й на цивільне населення міста. Крім питання українізації флоту, члени Ради ЧУГС порушували питання незалежності України та входження Криму до її складу. Наслідки активної праці Ради ЧУГС були недостатніми через брак сильних лідерів: з огляду на це до організаційної та ідеологічної роботи у Севастополі залучалися представники українського військово-політичного керівництва – Генерального військового комітету УЦР, фракцій українських партій в УЦР тощо, однак нерідко прохання до центральної української влади про сприяння українському рухові у Севастополі залишалися без відповіді. В липні 1917 р. голова ЧУГС В'ячеслав Лашенко взяв участь у засіданні УЦР, повідомивши про роботу організації та закликавши від її імені УЦР звернути особливу увагу «на Чорне море, на працю чорноморських громад»; незабаром В. Лашенко та двоє інших членів Ради ЧУГС – І. Лихоніс та М. Коломієць – стали гласними Севастопольської міської думи, сформувавши український блок; повноваження голови Ради ЧУГС перебрав Я. Христин. У середині листопада 1917 р. з метою захисту УЦР за сприяння Ради ЧУГС було сформовано та відправлено до Києва з Севастополя Чорноморський курінь імені

гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного в складі 612 матросів, старшин і підстаршин флоту та морської піхоти. У серпні 1920 р. під час окупації Криму армією Врангеля на правах «тимчасового українського уряду» було сформовано Український Національний Блок, до якого увійшли члени ЧУГС В. Лащенко та О. Коломієць; у другій половині вересня вони під час з'їзду українців Криму і теренів України, зайнятих військами Врангеля, наполягали на чинності уряду УНР під проводом Симона Петлюри та увійшли до нового складу блоку, ініціативи якого залишилися нездійсненими. Ймовірно, з ініціативи В'ячеслава Лащенка у 1920-х роках у Празі була заснована «Спілка членів ЧУГС на еміграції», яка діяла принаймні до 1939 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрій Іванець. «Людина пристрасно віддана українській ідеї»: до питання про біографію голови Чорноморської Української Громади в Севастополі В'ячеслава Лащенка (1875–1953). *Українознавство*. 2022. № 4(85). С. 141–161.
2. Антон Божук. До питання хронології організації української інтелігенції Севастополя «Кобзар» на початку ХХ століття. *Українознавство*. 2022. № 2(83). С. 74–81.
3. Антон Божук. Триумф і трагедія Чорноморського куреня імені гетьмана Сагайдачного. URL: <https://uain.press/blogs/triumf-i-tragediya-chornomorskogo-kurenya-imeni-getmana-sagajdachno-1690271> (дата звернення: 15.11.2022).
4. Володимир Савченко-Більський. Початок споминів. *Визвольний Шлях*. 1959. Кн. 12/72(146). С. 1373–1376.
5. Володимир Сергійчук. Український Крим. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2001. 304 с.
6. Від контори. *Рада*. № 38. 2 березня 1910 р. С. 4.
7. Від контори. *Рада*. № 34. 25 лютого 1911 р. С. 4.
8. Військові справи. Привітання. *Нова Рада*. № 90. 18 липня 1917 року. С. 2.
9. Вінцковський Т. В. Розгортання українського національного руху в Таврійській губернії у першій половині 1917 року (за матеріалами газети «Южные ведомости»). *Записки історичного факультету*. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2008. С. 162–170.
10. Д. Похилевич. Чорноморська фльота 1917 р. *Архів радянської України*. 1932. № 4–5. С. 3–57.
11. Дописи. М. Севастополь. *Нова Рада*. № 11. 11 квітня 1917 року. С. 4.
12. Евгений Чверткин. Незабытый Севастополь. Часть I. Севастополь: Телескоп, 2009. 239 с.
13. Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ–II). Париж – Нью-Йорк: Молоде життя, 1984. Т. 10. С. 3600–4016.
14. Исповедник Феодосий Станкевич. URL: <https://hramzr.ua/ispovednik-feodosiy-stankevich> (дата звернення: 15.11.2022).
15. Іванов О. Ю. Історико-правова характеристика статусу Криму за доби Української Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 28–32.
16. ІР ЦНБ НАНУ. Ф. XI. Спр. 664. Арк. 1–1 зв.
17. Крестьянников В. В. Классные медицинские чины Черноморского флота в первой мировой и гражданской войнах. *Вѣстникъ морского врача*. Севастополь, 2007. № 3(3). С. 100–185.
18. Лев Биковський. На кавказько-турецькому фронті. Спомини з 1916–1918 рр. Праці Інституту дослідів Волині. *Волиніяна XVIII*. Вінніпег – Денвер, 1968. С. 80–120.
19. Литвин С., Лубенець А. Будівництво Українського військово-морського флоту у добу Центральної Ради: здобутки та помилки. *Воєнна історія*. 2002. № 2. С. 54–60.
20. Литвин С., Лубенець А. Українська революція 1917 року та передумови

відродження національного військового флоту. *Воєнна історія*. 2012. № 2(62). С. 67–78.

21. Олег Купчинський. *Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace*. [Текст]. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Том ССХХХІV. Праці Філологічної секції. Львів, 1997. С. 649.

22. Престольный день в селе Днепровка Вольнянского благочиния. URL: <https://hramzr.ua/newsitem/prestolnyy-den-v-sele-dneprovka-vol> (дата звернення: 15.11.2022).

23. Привіти, надіслані на Перший Український Національний З'їзд, що відбувся в Києві 6–8 цвітня 1917 р. *Свобода*. Ч. 101. 28 серпня 1917. С. 3.

24. П'ята сесія Центральної Української Ради. *Нова Рада*. № 74. 27 червня 1917 року. С. 2.

25. Святослав Шрамченко. Божа кара (із споминів). *Українське козацтво*. Ч. 2(20) за квітень–червень 1972 р. С. 26–29.

26. Севастопіль. *Нова Рада*. № 18. 20 квітня 1917 року. С. 4.

27. Севастопіль. *Нова Рада*. № 41. 18 травня 1917 року. С. 4.

28. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 1. 590 с.

29. Український воєнний флот 1917–1918. Львів: Українське видавництво, 1941. 27 с.

30. Український національний рух в Криму в 1917 році. Недокінчений рукопис бл. п. пор. Михайла Михайлика. *Літопис Червоної Калини*. IV річник. Число 6. Червень 1932. С. 12–14.

31. Український національний рух в Криму в 1917 році. Недокінчений рукопис бл. п. пор. Михайла Михайлика. *Літопис Червоної Калини*. IV річник. Число 7–8. Липень–серпень 1932. С. 22–26.

32. Христич Я. Українські зелені свята у Севастополі. Спогад учасника. *Дороговказ*. Ч. 24. Квітень–червень 1969. С. 9–10.

33. ЦАВ у Варшаві. Ф. 380. Оп. 3. Спр. 103. Арк. 69–71.

34. Юрій Терещенко. Довге ХІХ століття: спротив асиміляції. Київ: Темпора, 2022. 840 с.

35. Я. Христич. Зелені Свята в Севастополі. *Нова Рада*. № 55. 4 червня 1917 р. С. 4.

36. Яким Христич. Українська революція в Чорноморській військовій флоті. *Військово-історичний альманах*. 2003. Ч. 2(7). С. 136–159.

REFERENCES

1. IVANETS, A. (2022). "A Person Passionately Devoted to the Ukrainian Idea": on the Question Regarding the Biography of the Head of the Black Sea Ukrainian Community in Sevastopol, Viacheslav Lashchenko (1875–1953). *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), №4 (85), pp. 141–161. [in Ukr.]

2. BOZHUK, A. (2022). To the Question of Chronology of the Organization of the Ukrainian Intelligentsia in Sevastopol "Kobzar" in the Early of 20th Century. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), № 2 (83), pp. 74–81 [in Ukr.]

3. BOZHUK, A. *The Triumph and Tragedy of the Black Sea Kurin Named after Hetman Sahaidachnyi*. [online] Available at: <https://uain.press/blogs/triumf-i-tragediya-chornomorskogo-kurenja-imeni-getmana-sagajdachnogo-1690271> [Accessed 15 November 2022]. [in Ukr.]

4. SAVCHENKO-BILSKYI, V. (1959). The Beginning of Memories. *Vyzvolnyi Shliakh* (Liberation Path). Book 12/72 (146), pp. 1373–1376. [in Ukr.]

5. SERHIICHUK, V. (2001). *Ukrainian Crimea*. Kyiv: Ukrainian Publishing Union, 304 p. [in Ukr.]

6. From the Office. (1910). *Rada*, 2 March, № 38, 4 p. [in Ukr.]

7. From the Office. (1911). *Rada*, 25 February, № 34, 4 p. [in Ukr.]

8. Military Affairs. Greeting. (1917). *Nova Rada*, 18 July, № 90, 2 p. [in Ukr.]

9. VINTSKOVSKYI, T. (2008). The Deployment of the Ukrainian National Movement in Tavria Province in the First Half of 1917

(According to the Materials of the Newspaper "Yuzhnye vedomosti"). *Zapysky istorichnoho fakultetu* (Notes of the Historical Faculty). Odesa: I. Mechnikov National University, pp. 162–170. [in Ukr.]

10. POKHYLEVYCH, D. (1932). The Black Sea Fleet in 1917. *Arhiv radyanskoyi Ukrainy* (Archive of Soviet Ukraine), № 4–5, pp. 3–57. [in Ukr.]

11. Posts. Sevastopol. (1917). *Nova Rada*, 11 April, № 11, 4 p. [in Ukr.]

12. CHVERTKIN Ye. (2009). *Unforgotten Sevastopol*. Part 1. Sevastopol: Telescope Publishing House, 239 p. [in Rus.]

13. *Encyclopedia of Ukrainian Studies*. (1984). Dictionary part (EY-II). Paris – New York: Molode zhyttia, Vol. 10, pp. 3600–4016. [in Ukr.]

14. *Confessor Feodosiy Stankevich*. [online] Available at: <https://hramzp.ua/ispovednik-feodosiy-stankevich> [Accessed 15 November 2022]. [in Rus.]

15. IVANOV, O. (2018). Historical and Legal Description of the Status of Crimea During the Time of the Ukrainian Central Rada (March 1917 – April 1918). *Chasopys Kyivskoho universytetu prava* (Journal of Kyiv University of Law), pp. 28–32 [in Ukr.]

16. Manuscript Institute of Vernadskyi National Library of Ukraine, NASU. Fund XI. Case 664. Sheet 1–1 Usual [in Ukr.]

17. KRESTYANNIKOV, V. (2007). Class Medical Ranks of the Black Sea Fleet in the First World and Civil Wars. *Vestnik morskoho vracha* (Journal of Navy Doctor), Sevastopol, № 3 (3), pp. 100–185 [in Rus.]

18. BYKOVSKYI, L. (1968). On the Caucasian-Turkish Front. Memories from 1916–1918. *Research Institute of Volhyn. Volhyniana XVIII*, pp. 80–120 [in Ukr.]

19. LYTVYN S., LUBENETS, A. (2002). Construction of the Ukrainian Navy During the Days of the Central Rada: Achievements and Mistakes. *Voienna istoriia* (Military History), № 2, pp. 54–60. [in Ukr.]

20. LYTVYN, S., LUBENETS, A. (2012). The Ukrainian Revolution of 1917 and the

Prerequisites for the Revival of the National Navy. *Voienna istoriia* (Military History), № 2 (62), pp. 67–78. [in Ukr.]

21. KUPCHYNSKYI, O. (1997). Works of Russian, Ukrainian and Belarusian Emigration. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*. (Notes of the Shevchenko Scientific Society). Vol. CCXXXIV Works of the Philological Section. 649 p. [in Ukr.]

22. *Patronal Day in the Village of Dneprovka, Volnyansky Deanery*. [online] Available at: <https://hramzp.ua/newsitem/prestolnyy-den-v-sele-dneprovka-vol> (Accessed 15 November 2022). [in Rus.]

23. Greetings Sent to the First Ukrainian National Congress Held in Kyiv on April 6–8, 1917. (1917). *Svoboda*, Part 101, 3 p. [in Ukr.]

24. The Fifth Session of the Central Ukrainian Rada. (1917). *Nova Rada*, 27 June, № 74, 2 p. [in Ukr.]

25. SHRAMCHENKO, S. (1972). God's Punishment (from Memories). *Ukrainske kozatstvo* (Ukrainian Cossacks), Part 2 (20), pp. 26–29. [in Ukr.]

26. Sevastopol. (1917). *Nova Rada*, 20 April, № 18, p. 4. [in Ukr.]

27. Sevastopol. (1917). *Nova Rada*, 18 May, № 41, 4 p. [in Ukr.]

28. *Ukrainian Central Rada: Documents and Materials*. Kyiv: Naukova dumka, 1996. Vol. 1, 590 p. [in Ukr.]

29. *Ukrainian Navy 1917–1918*. (1941). Lviv: Ukrainian Publishing House 1941, 27 p. [in Ukr.]

30. The Ukrainian National Movement in the Crimea in 1917. Unfinished Manuscript of the Blessed Memory of Lieutenant Mykhailo Mykhailyk. (1932). *Litopys Chervonoï Kalyny*, № 6, June 1932, pp. 12–14. [in Ukr.]

31. The Ukrainian National Movement in the Crimea in 1917. Unfinished Manuscript of the Blessed Memory of Lieutenant Mykhailo Mykhailyk. (1932). *Litopys Chervonoï Kalyny*, № 7–8, July and August, pp. 22–26. [in Ukr.]

32. KHRYSTYCH, Ya. (1969). Ukrainian Green Holidays in Sevastopol. Participant's

Memory. *Dorohovkaz*, Part 24, April-June, pp. 9–10. [in Ukr.]

33. Central Military Archive in Warsaw. Fund 380. Description 3. Case 103. Sheet 69–71. [in Ukr.]

34. TERESHCHENKO, Yu. (2022). *The Long 19th Century: Resistance to Assimilation*. Kyiv: Tempora, 840 p. [in Ukr.]

35. KHRYSTYCH, Ya. (1917). Green Holidays in Sevastopol. *Nova Rada*, 4 June, № 55, p. 4. [in Ukr.]

36. KHRYSTYCH, Ya. (2003). The Ukrainian Revolution in the Black Sea Navy. *Viiskovo-istorychnyi almanakh* (Military and Historical Almanac), Part 2 (7), pp. 136–159. [in Ukr.]

Праця Ради ЧУГС, до складу якої увійшли офіцери ЧФ та освітяни, була орієнтована не лише на склад морських і сухопутних структур ЧФ у Севастополі, а й на цивільне населення міста. Крім питання українізації флоту, члени Ради ЧУГС порушували питання незалежності України та входження Криму до її складу. Наслідки активної праці Ради ЧУГС були недостатніми через брак сильних лідерів: з огляду на це до організаційної та ідеологічної роботи у Севастополі залучалися представники українського військово-політичного керівництва – Генерального військового комітету УЦР, фракцій українських партій в УЦР тощо, однак нерідко прохання до центральної української влади про сприяння українському рухові у Севастополі залишалися без відповіді.